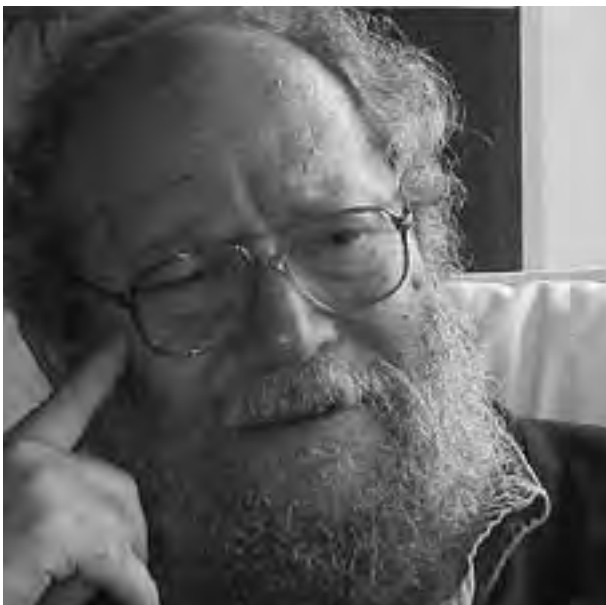

1970.

LEBOWITZ, MICHAEL

**Socijalistička alternativa –
pravi ljudski razvoj**

LEBOWITZ, MICHAEL

Socijalistička alternativa – pravi ljudski razvoj

180

✓ Dobro društvo

Što je dobro društvo? Što mi želimo – za sebe same, za svoje obitelji, za one koje volimo? Koje su odlike dobrog društva, onoga u kojem bismo voljeli živjeti, onoga za koje mislimo da svi na njega imaju pravo?

Po meni, dobro je društvo ono koje dopušta puni razvoj ljudskog potencijala. To uistinu jest polazište – kao što je bilo za Marxa i druge socijaliste 19. stoljeća. Saint-Simon je takvim društvom smatrao ono koje će svojim pripadnicima omogućiti “najveću moguću priliku za razvoj njihovih sposobnosti”. Slično tome, Louisu Blancu cilj je bio osigurati da svatko ima “moć razviti i primijeniti svoje sposobnosti kako bi uistinu bio slobodan”. A Friedrich Engels je ukazao na to da je cilj komunista bio “organizirati društvo na takav način da svaki njegov član može razviti i koristiti sve svoje sposobnosti i moći u potpunoj slobodi, a da time ne narušava temeljne uvjete toga društva”.⁰¹ Svakako, ljudski je razvoj također bio u središtu Marxove perspektive; on je svoj pogled usmjerio prema društvu u kojem svaka individua može razviti svoj puni potencijal – tj. “puni razvoj ljudske vladavine nad prirodnim snagama”, “izgrađivanje potpunog ljudskog sadržaja”, “razvoj svih ljudskih moći kao takvih svrha je po sebi”.⁰²

Činjenica da je vizija dobrog društva danas živa može se jasno vidjeti u bolivarskom ustavu Venezuele. U svom eksplicitnom priznavanju (u članku 229.) da cilj ljudskog društva mora biti “osiguravanje sveukupnog ljudskog razvoja”, u deklaraciji članka 20. da „vatko ima pravo na slobodan razvoj svoje (njegove ili njezine) osobnosti” i u usredotočenosti članka 102. na “razvijanje stvaralačkog potencijala svakog ljudskog bića i puno ostvarenje njegove ili njezine osobnosti u demokratskom društvu” – tema ljudskog razvoja prožima bolivarski ustav.

Ali to nije sve. Taj se ustav također usredotočuje na pitanje kako ljudi razvijaju svoje sposobnosti i mogućnosti – to jest *kako* dolazi do sveukupnoga ljudskog razvoja. Članak 62. ustava utvrđuje da je participacija ljudi u “oblikovanju, provođenju i nadziranju upravljanja javnim poslovima nužan način ostvarenja uključenosti kojim se osigurava potpuni razvoj, i individualni i kolektivni”. *Nužan* način. Isti naglasak na demokratsko, participativno i protagonističko društvo prisutan je i u ekonomskoj sferi, što je razlog zašto članak 70. naglašava

- 01 Michael A. Lebowitz, *Build it Now: Socialism for the Twenty-First Century*, New York, Monthly Review Press, 2006, str. 53-60.
- 02 Karl Marx, *Grundrisse*, New York, Vintage Books, 1973, str. 488, 541, 708 (hrv. izd., Karl Marks, *Osnovi kritike političke ekonomije I-II*, Prosveta, Beograd 1979., str. 323)
- 03 Za reference na bolivarski ustav vidi: Lebowitz, *Build it Now*, str. 72, 89-90.
- 04 Karl Marx i Friedrich Engels, *Collected Works*, sv. 30, New York, International Publishers, str. 190-92.
- 05 Karl Marx, *Capital*, sv. III, New York, Vintage Books, 1981, str. 367. (hrv. izd., Karl Marx, *Kapital I-III*, Prosveta, Treće izdanje, Beograd 1979., str. 1352)

va “samoupravljanje, suupravljanje, suradnju u svim oblicima” i zašto cilj članka 102. “razvijanje stvaralačkog potencijala svakoga ljudskog bića” naglašava “aktivnu, svjesnu i zajedničku participaciju”.⁰³

Te teme u bolivarskom ustavu o punom ljudskom razvoju i o onome što je potrebno za ljudski razvoj impliciraju posebnu teoriju. U prvom slučaju, to je teorija koja naglašava procjep između onoga što jest i što bi *trebalo* biti. Implicitno je priznanje da se puni razvoj naše-ga stvaralačkog potencijala ne zbiva, ali da je *moгуć*. Drugim riječima, ono što sada opažamo u sposobnostima ljudskih bića nije *sve* što je moguće, da je ono što smo sada samo djelić onoga što možemo biti. To je jasno priznanje da ljudski razvoj nije fiksiran i da mi ne znamo njegove granice. To je, naravno, politička tvrdnja – zato što implicira da postoji alternativa.

Slično tome, s obzirom na drugu temu, taj ustav utjelovljuje poznatu teoriju koja ustrajava na tome da je participacija nužna za ljudski razvoj – Marxov koncept “revolucionarne prakse”. “Podudarnost mijenjanja okolnosti i ljudske djelatnosti ili samopromjene” crvena je nit koja prolazi cijelim Marxovim djelom. Ljudski razvoj, smatrao je, ne pada s neba; on nije rezultat darova s neba. Umjesto toga, mi sebe mijenjamo putem naše djelatnosti. Kao što ćemo vidjeti, Marxovo shvaćanje istodobne promjene okolnosti i samopromjene znači da smo mi proizvođači svih svojih djelatnosti – proizvođači svojih borba (i svoga neuspjeha da se borimo), proizvođači svih odnosa u kojima proizvodimo i međusobno djelujemo.

Ta dva načela – usredotočenost na ljudski razvoj i praksu te protagonizam kao “nužni način” – tvore *ključnu poveznicu* potrebnu za naše poimanje. Kad to učinimo, shvaćamo da *bez prakse ne možete imati puni razvoj ljudskih sposobnosti*. Bez protagonizma koji transformira ljude, ne možete stvoriti ljude koji pripadaju dobrom društvu. Ta ključna poveznica između ljudskoga razvoja i prakse ostavlja duboke posljedice jer nam dopušta da prepoznamo putove koji ne vode prema dobrom društvu već prema kraju puta.

Dobro je društvo, dakle, i ono u kojem ljudi skrbe jedni za druge i razumiju da “razvoj ljudskih sposobnosti s jedne strane [ne može biti] zasnovan na ograničavanju razvoja s druge”.⁰⁴ Ono je zasnovano na konceptu ljudske obitelji gdje su naši odnosi (riječima članka 75. iz bolivarskog ustava) zasnovani na “jednakosti prava i

dužnosti, solidarnosti, zajedničkog truda, uzajamnog razumijevanja i međusobnog poštivanja”. Umjesto da bude zbirka na sebe usmjerenih individua (i skupina), dobro je društvo ono gdje prepoznamo “obveze koje, zbog solidarnosti, društvene odgovornosti i humanitarne pomoći, počivaju na privatnim individuama u skladu s njihovim mogućnostima” (članak 135.). Vrlo jednostavno, dobro je društvo (kao što kaže *Komunistički manifest*) zajednica u kojoj je “slobodan razvitak svakog pojedinca uvjet slobodnog razvitka za sve”.

Izopačeno društvo

Prema navedenim kriterijima, nitko ozbiljno ne može reći da je kapitalizam dobro društvo. Kapitalizam svakako nije usmjeren prema solidarnosti, poštivanju, društvenoj odgovornosti, ili skrbljenju; tu nije riječ o stvaranju uvjeta za protagonizam na radnim mjestima i u društvu – onaj nužni način kojim ljudi mogu ostvariti “svoj puni razvoj, i individualni i kolektivni”. Naprotiv, kapitalizam uopće nema veze s ljudskim razvojem.

Logika kapitala stvara društvo u kojem su sve ljudske vrijednosti podvrgnute potrazi za profitom. Kako se može dogoditi slobodni razvoj radnika kada su prisiljeni prodati svoju sposobnost da proizvode kapitalistima za koje su oni samo sredstvo za stjecanje profita? Radnici nisu samo eksploatirani već su i izobličeni (“osakaćeni” rekao je Marx) – i u procesu *proizvođenja* viška vrijednosti i neprestanim stvaranjem novih potreba kako bi *ostvarili* taj višak vrijednosti. Umjesto da izgrađuje društvo kohezije i skrbi, kapital komada društvo. On izaziva svađu među radnicima i međusobno ih sukobljava kao konkurente kako bi reducirao svaki izazov svojoj vladavini i svojoj materijalnoj koristi. Upravo zato što su ljudska bića i priroda samo sredstva za postizanje njegova cilja, kapital razara ono što je Marx nazvao prvotnim izvorom bogatstva – ljudska bića i priroda.

Izopačena narav kapitalizma najpotpunije se pokazuje u razdobljima ekonomskih kriza. Tada se može vidjeti da stopa profita “odlučuje o proširivanju ili ograničavanju proizvodnje razmjerno proizvodnji prema društvenim potrebama, prema potrebama društveno razvijenih ljudi”. Nesposobnost kapitalista da zarađuju novac uzrok je njihova zaustavljanja proizvodnje, bez obzira na ljudske potrebe.⁰⁵ Posljedica je kombinacija nezaposlenih radnika, neiskorištenih sposobnosti i resursa te ljudi nezadovoljenih potreba. Proizvodnja se

06 Karl Marx, *The Poverty of Philosophy*, u: Marx and Engels, Collected Works, sv. 6, New York, International Publishers, 1976, str. 167 (hrv. izd., Karl Marks, *Bijeda filozofije*, Prosveta, Beograd 1977., str. 62); Marx, *Grundrisse*, str. 278.

07 Karl Marx, *Capital*, sv. I, New York, Vintage Books, 1977, str. 718, 716.

08 Marx, *Capital*, sv. I, str. 724.

može pokrenuti, no to se ne događa. Zašto? Jednostavno zato što nije profitabilna onima koji posjeduju sredstva za proizvodnju. Kakav je još dokaz potreban za iracionalnost kapitalizma? Zapravo, taj je sustav toliko duboko izopačen da je nužno postaviti pitanje *što kapitalizam i dalje pokreće?*

Kapitalizam kao organski sustav

Što tom sustavu dopušta da se obnavlja? Koje su njegove strukturalne potrebe, njegovi uvjeti postojanja? Da bismo razumjeli reprodukciju kapitalizma, moramo o njemu misliti kao o totalnom, povezanom procesu – kao “društveno tijelo u kome svi odnosi istovremeno postoje i oslanjaju se jedan na drugi”. U kapitalizmu, objasnio je Marx, “svaki ekonomski odnos pretpostavlja drugi u građansko-ekonomskom obliku, i tako je sve što je postavljeno ujedno pretpostavljeno, isti je slučaj sa svakim organskim sistemom”.⁰⁶

Da bi se kapitalizam shvatio kao organski sustav, treba poći od polazišta da je on odnos između kapitalista koji su vlasnici sredstava za proizvodnju i koje vodi željom za profitom (viškom vrijednosti), i radnika koji su odvojeni od svojih sredstava za proizvodnju te stoga nemaju nikakvu alternativu za održanje nego da prodaju svoju sposobnost za obavljanje rada (radna snaga). To je logička premisa kapitalizma i mora se demonstrirati da je ta pretpostavka (kapitalisti koji posjeduju sredstva za proizvodnju i radnici koji moraju prodavati svoju radnu snagu) i rezultat.

Kupovanje radne snage kapitalu daje neposredno pravo da nadgleda i upravlja radnicima u radnom procesu, ali i vlasnička prava na ono što radnici proizvode. On koristi ta prava da eksploatira radnike (tj. da iznudi izvođenje viška vrijednosti); proizvodnja roba koja uključuje višak vrijednosti, prema tome, zbiva se u sferi proizvodnje u uvjetima kapitalističkih proizvodnih odnosa. Kapital ne želi, dakle, te oplodene robe, već želi ostvariti taj višak vrijednosti u obliku novca prodavanjem tih roba.

Uspješnom prodajom tih roba (i, time, ostvarenjem viška vrijednosti) kapital može obnoviti sredstva za proizvodnju utrošena u procesu proizvodnje, ponovno unajmiti najamne radnike, održati svoju željenu potrošnju i akumulirati kapital u svrhu ekspanzije. Prema tome, kapital se reproducira i raste. Ali njegova sposobnost da nastavlja djelovati kao kapital zahtijeva reprodukciju radnika kao najamnih radnika (tj. kao radnika

koji se ponovno moraju pojaviti na tržištu rada da bi prodali svoju radnu snagu kako bi preživjeli); to potonje stanje je “apsolutni uvjet kapitalističke proizvodnje”.⁰⁷ I ta nužnost prodavanja radne snage iznova se reproducira kada se nadnice koje radnici dobivaju potroše na njihove uobičajene potrebe koje se potom konzumiraju. Dakle, natrag na tržište rada.

Prema tome, proizvodnja, raspodjela i potrošnja kao odlike kapitalizma međusobno se podržavaju kako bi osigurale njegovu reprodukciju kao organskog sustava. Proizvodnja u uvjetima kapitalističkih odnosa reproducira odnose kapitalističke raspodjele; kapitalizam je, ukratko, sustav ne samo proizvodnje već i reprodukcije:

“Stoga kapitalistički proces proizvodnje, promatran kao totalan, povezan proces, tj. proces reprodukcije, proizvodi ne samo robe, ne samo višak vrijednosti već i proizvodi i reproducira sam odnos kapitala; s jedne strane kapitalist, s druge najamni radnik.”⁰⁸

Naravno, to ne ide baš tako automatski. Ako reprodukcija kapitala zahtijeva reprodukciju radnika kao najamnih radnika (drugim riječima, da oni nastave prodavati svoju radnu snagu), što *osigurava* takav proces? Dok kapital konstantno pokušava sniziti nadnice, radnici pritišću u suprotnom smjeru. Dakle, što osigurava da radnici neće dobiti dovoljne nadnice kako bi se izvukli iz potrebe da prodaju svoju radnu sposobnost kako bi preživjeli?

Jedan od načina na koji kapital održava nadnice na niskoj razini jest zavada i odvajanje radnika kako bi se nadmetali jedni s drugima umjesto da se udruže protiv kapitala. Kapital to ne čini samo tako da radnike koristi jedne protiv drugih (kao što je Marx opisao način na koji kapital iskorištava neprijateljstvo između engleskih i irskih radnika) već i konstantnim reproduciranjem rezervne vojske rada nezaposlenih posredstvom zamjenjivanja radnika strojevima. I nadmetanje među radnicima i podjela radničke klase na zaposlenu i nezaposlenu usmjereno je prema snižavanju nadnica. To jest, kao što je Marx komentirao, “velika ljepota kapitalističke proizvodnje”:

“Ona ne samo da konstantno reproducira najamnog radnika kao najamnog radnika već uvijek proizvodi i relativan višak populacije najamnih radnika razmjerno akumulaciji kapitala.”

- 09 Marx, *Capital*, sv. I, str. 935.
 10 Vidi poglavlje 2 za raspravu o otuđujućoj proizvodnji pod kapitalizmom.
 11 Marx, *Capital*, sv. I, str. 899.
 12 Michael A. Lebowitz, *Beyond CAPITAL: Marx's Political Economy of the Working Class*, Drugo izdanje, New York, Palgrave Macmillan, 2003, str. 177.
 13 Marx, *Grundrisse*, 158.
 14 Lebowitz, *Beyond CAPITAL*, str. 203, 209.
 15 Karl Marx, "First Outline of the Civil War in France" u: Karl Marx i Friedrich Engels, *On the Paris Commune*, Moskva, Progress Publishers, 1971, str. 149-50, 154; Lebowitz, *Beyond CAPITAL*, str. 193-95.

Rezultat toga je da su nadnice "ograničene da udovolje kapitalističkoj eksploataciji, i najzad, da je osigurana društvena ovisnost radnika o kapitalistu, što je neophodno".⁰⁹ Dodajte toj činjenici kako potrebe radnika da troši rastu kao posljedica združivanja otuđenja (osiromašenja, "potpunog ispražnjenja") karakterističnog za kapitalističku proizvodnju i kapitalova konstantnog stvaranja novih potreba dok pokušava prodati robu, pa ćete lako uvidjeti zašto su radnici prinuđeni neprestano se pojavljivati na tržištu rada.¹⁰

Ovdje jasno možemo zapaziti *podmukli krug kapitalizma*. Započevši s (a) ljudima koji su odvojeni od sredstava za proizvodnju i s potrebama koje moraju ispuniti, vidimo da ti ljudi (b) moraju ići na tržište rada kako bi prodali svoju radnu snagu – nadmećući se s drugim ljudima u istoj situaciji. Oni (c) ulaze u kapitalističku proizvodnju, proces u kojem nastaju osiromašeni radnici i s potrebom da konzumiraju i sa sredstvima za konzumiranje. Međutim, konzumirajući proizvode koje mogu kupiti, oni su iznova bez sredstava za vlastito održanje pa se moraju ponovno pojaviti pred kapitalom; oni iznova moraju proizvoditi za ciljeve kapitala. To je podmukli krug, a njegove su faze međuovisne – ne možete promijeniti jednu, a da ih sve ne promijenite.

Kao što ćemo vidjeti u sljedećem poglavlju, sposobnost kapitala da premješta radnike nije jedina koja osigurava "neophodnu" ovisnost radnika o kapitalistu. Kapital i dalje vlada proizvodnjom i društvom, tvrdio je Marx, jer radnici misle da je kapital *nužan*. Doista, kapital nastoji proizvoditi radničku klasu koja mu je *potrebna*:

"Unapređivanje kapitalističke proizvodnje proizvodi radničku klasu koja zbog obrazovanja, tradicije i navike na zahtjeve tog načina proizvodnje gleda kao na samoočigledne prirodne zakone. Organizacija kapitalističkog procesa proizvodnje, kad se jednom potpuno razvije, slama svaki otpor."¹¹

Ukratko, "u dovršenom buržoaskom sustavu, svaki ekonomski odnos pretpostavlja svaki drugi u svom buržoaskom ekonomskom obliku".

Sve dok radnici ne shvate da je kapital rezultat eksploatacije, oni će uvijek biti ovisni o njemu – bez obzira na to koliko se borili za pojedinačna pitanja, kao što je "poštenje" (primjerice, za "poštene" nadnice). I to je ra-

zlog zašto je Marx napisao *Kapital*. Upravo zbog inherentne tendencije kapitala da proizvede radničku klasu koja će na zahtjeve kapitala gledati kao na "samoočigledne prirodne zakone", Marxova je namjera bila da radnicima objasni narav kapitala i pomogne im razumjeti nužnost nadilaženja kapitalizma.¹²

Shvaćanje da je kapitalizam izopačeno društvo koje izobličuje ljude i da je kapital, po sebi, rezultat eksploatacije ipak nije dovoljno. Ako ljudi misle da nema alternative, onda će se boriti da učine najviše što mogu u okviru kapitalizma ali neće trošiti svoje vrijeme i energiju pokušavajući postići nemoguće. Upravo je zbog toga bitna vizija alternative.

Sablást socijalizma za 21. stoljeće

Marx je imao viziju alternative – društvo udruženih proizvođača, "slobodnu individualnost, zasnovanu na univerzalnom razvoju individua i na podčinjavanju njihove zajedničke, društvene produktivnosti kao njihove društvene moći".¹³ Socijalizam je za njega bio društvo koje uklanja sve prepreke punom razvoju ljudskih bića; to je bilo društvo koje vodi "potreba radnika za razvojem". Mogućnost toga "dobrog društva" uistinu je bila perspektiva s koje je kritizirao kapitalizam; to je *premissa* njegove knjige, *Kapitala*.¹⁴

Umjesto te usredotočenosti na puni razvoj ljudskoga potencijala, međutim, prevladavajuća koncepcija socijalizma u dvadesetom stoljeću nastojala je istaknuti razvoj proizvodnih snaga, razvoj koji bi jednoga dana (i nekako) proizveo društvo koje je negiralo nezadovoljene potrebe karakteristične za kapitalizam – društvo koje karakterizira izobilje koje svakome dopušta da troši i potroši u skladu sa svojim potrebama. Izgubio se važan dio socijalističke vizije – središnja uloga ljudskih bića.

Nažalost, također, značajan dio predodžbe izražene "socijalizmom" i "komunizmom" odnosio se na državu koja stoji nad društvom i iznad njega, koja upravlja radnim ljudima i ugnjetava ih – gorka ironija, uzme li se u obzir Marxov prijezir prema "sveupravljčkoj birokraciji" i "državnim parazitima, bogato plaćenim ulizicama i korisnicima sinekura" francuske države iz sredine devetnaestog stoljeća, države koja je stiskala "živo građansko društvo kao udav".¹⁵

"Moramo ponovno izmisliti socijalizam" – bila je izjava kojom je Hugo Chavez naelektrizirao aktiviste u

- 16 Lebowitz, *Build it Now*, str. 109.
 17 Lebowitz, *Build it Now*, str. 90-92.
 18 Lebowitz, *Build it Now*, str. 100-101. *Alo Presidente* transkripti dostupni su na internetu.
 19 István Mészáros, *Beyond Capital: Toward a Theory of Transition*, New York, Monthly Review Press, 1994, str. 750-51, 757-60.
 20 Lebowitz, *Build it Now*, str. 108-109.

svome završnom govoru na Svjetskom društvenom forumu u siječnju 2005. u Porto Alegreu u Brazilu. “To ne može biti ona vrsta socijalizma koju smo vidjeli u Sovjetskom Savezu”, naglasio je, “već će se on pojaviti dok budemo razvijali nove sustave koji se nadograđuju na suradnju, a ne na nadmetanje”. Želimo li ikad privesti kraju siromaštvo većine svijeta, kapitalizam mora biti nadiden, tvrdio je Chavez. “Međutim, ne možemo pribjeći državnom kapitalizmu koji bi bio istovjetan izopačenju Sovjetskoga Saveza. Socijalizam moramo ponovno potvrditi kao tezu, projekt i put, ali novi tip socijalizma, onaj humanistički, koji ispred svega stavlja ljudska bića, a ne strojeve ili državu”.¹⁶

Ukratko, ni ekspanzija sredstava za proizvodnju ni državno upravljanje ne bi trebali definirati novo socijalističko društvo; umjesto toga ljudska se bića moraju naći u njegovom središtu. *To je sablast koja progona kapitalizam – sablast socijalizma za 21. stoljeće*. U njegovoj je srži “ključna poveznica” ljudskoga razvoja i praksa – ona ključna poveznica koja ustraje na tome da se razvoj ljudskih sposobnosti može zbiti smo putem prakse i koja time ukazuje na našu potrebu da se možemo razvijati kroz demokratsku, participativnu i protagonističku aktivnost u svim vidovima svojih života. Posredstvom revolucionarne prakse u našim zajednicama, našim radnim mjestima i u svim našim društvenim institucijama, mi sami sebe proizvodimo naspram osiromašenih i osakaćenih ljudskih bića koja proizvodi kapitalizam.

Jasan je proces kojim su se obrisi te sablasti pojavili u Venezueli. Kao što smo vidjeli, bolivarski ustav iz 1999. uključivao je definitivne elemente koji su pokazivali u smjeru dobrog društva. Istovremeno je, ipak, taj ustav jasno podržavao održavanje kapitalizma – “dobrog kapitalizma”, Trećeg puta koji je Chavez u tom trenutku želio.¹⁷ Njegovo vjerovanje u mogućnost kapitalističkoga puta ipak je u biti završilo osujećenim državnim udarom iz 2002. i kapitalističkom obustavom rada u naftnim i drugim sektorima u zimu 2002./2003. – što pokazuje da venezuelski kapitalisti i njihovi imperijalistički pristaše nisu bili zainteresirani za “dobri kapitalizam”.

Poslije tih događaja bolivarski je proces značajno skrenuo ulijevo. Ipak, još se nije otvoreno govorilo o socijalizmu. Umjesto toga, kao alternativa kapitalizmu nudila se “društvena ekonomija”. Stoga je u svome pro-

gramu *Alo Presidente* 14. rujna 2003. Chavez objavio da je “logika kapitala izopačena logika”. Kapital, tvrdio je, ne brine zbog zapošljavanja djece, ne zabrinjava ga glad radnika, neishranjenost njihove djece. Njega ne zanimaju nesreće na radu, jedu li radnici, imaju li gdje stanovati, gdje spavaju, imaju li škole, imaju li liječnike kad se razbole, imaju li, kada ostare, mirovinu. “Ne. Logiku kapitala nije briga ni za što od toga, ona je dijabolična, ona je izopačena.”

Nasuprot tomu, Chavez je tvrdio da “društvena ekonomija zasniva svoju logiku na ljudskom biću, na radu, čime se želi reći, na radniku i radnikovoj obitelji, što će reći, na ljudskom biću”. Društvena se ekonomija, također, ne usredotočuje na ekonomsku dobit, na razmjenske vrijednosti, nego “društvena ekonomija stvara uglavnom uporabnu vrijednost”. Njena je svrha “izgradnja novoga muškarca, nove žene, novoga društva”.¹⁸ Chavez je zapravo do 2003. govorio o socijalizmu, a da nije koristio taj termin.

Chavezov proglas početkom 2005. o potrebi “ponovnog otkrivanja socijalizma” bio je samo početak, a njegove ideje o socijalizmu počele su sve više poprimati jasan oblik 2005. kad se udubio u *Beyond Capital (Onkraj kapitala)*, “sjajnu knjigu Istvána Mészárosa”. Ta je knjiga od tisuću stranica pojačala Chavezovo usmjerenje prema uporabnim, a ne razmjenskim vrijednostima Mészárosovim tumačenjem kritike iz Marxovih *Grundrissea* robne razmjene u novom društvu.¹⁹ Uzbuđen Marxovim argumentom da komunalna ekonomija zahitijeva razmjenu ne stvari već *djelatnosti* – djelatnosti određenih komunalnim potrebama i komunalnim svrhama – Chavez je u srpnju pozvao na stvaranje “zajedničkoga sustava proizvodnje i potrošnje, novoga sustava”.²⁰ To bi bio način da se gradi solidarnost, suradnja, kompletnost, recipročnost, pravednost, jednakost i održivost – sve su te odlike suprotne logici kapitala (usp. *Alo Presidente* # 229).

Nakon njegova reizbora u prosincu 2006. produbilo se Chavezovo predstavljanje socijalističke alternative. U siječnju 2007. uveo je koncept “elementarnog trokuta socijalizma” – kombinaciju društvenog vlasništva, društvene proizvodnje i zadovoljenja društvenih potreba (*Alo Presidente*, # 264, ali vidi također # 263). Razmotrite logiku koja utemeljuje tu osobitu kombinaciju: (a) društveno vlasništvo sredstava za proizvodnju presudno je zato što je to jedini način da se osigura usmjerenost naše

SVAKI

Građanin treba
DOPRINESTI SVOJ DIO

PETOGODIŠNJEM

PLANU

21 Michael A. Lebowitz, "New Wings for Socialism", *Monthly Review*, travanj 2007.

22 Mészáros, *Beyond Capital*, str. 823.

23 Mészáros, *Beyond Capital*, str. 833-34, 845.

24 Lebowitz, *Build it Now*, str. 67, 68.

zajedničke, društvene proizvodnje prema slobodnom razvoju svih; (b) društvena proizvodnja koju organiziraju radnici gradi nove odnose suradnje među proizvođačima i uvjet je punog razvoja proizvođača; i (c) proizvodnja zajedničkih potreba i svrha inherentna je solidarnom društvu koje prepoznaje da je slobodni razvoj svakoga uvjet slobodnog razvoja svih. Svi su ti dijelovi povezani, međuovisni – tri strane "elementarnog socijalističkog trokuta".²¹

Još jednom, Chavezov teoretski korak može se pratiti unatrag do Mészárosove knjige *Beyond Capital*. Nadovezujući se na Marxa, Mészáros zagovara nužnost razumijevanja kapitalizma kao organskoga sustava, specifične kombinacije proizvodnja-raspodjela-potrošnja, u kojem svi ti elementi istodobno supostojе i podupiru jedan drugoga. Neuspjeh socijalističkih eksperimenata iz 20. stoljeća, prema njemu, zbili su se zbog neuspjeha da se ide onkraj "podmuklog kruga odnosa kapitala", tog odnosa kruženja "koji su svi međusobno isprepleteni i jedan drugoga uzajamno pojačavaju" te time pojačavaju "izopačenu dijalektiku nepopravljivo štetnog sustava kapitala". Ukratko, izostajanje uspjeha (ili truda) da se nadomjeste svi dijelovi "totalnosti postojećih reproduktivnih odnosa" značila je neuspjeh da se ide "onkraj kapitala".²²

Prema tome, Mészáros je naglasio potrebu da se preustroje svi dijelovi organskoga sustava kapitalizma. Socijalistička alternativa zahtijeva "radikalnu rekonstrukciju dijalektike proizvodnja-raspodjela-potrošnja, koja polazi od zbiljskoga društvenog nadzora sredstava za proizvodnju".²³ Tu je, dakle, bio pozadinski koncept koji je u konačnici doveo do "elementarnog trokuta socijalizma": društveno vlasništvo, društvena proizvodnja, društvene potrebe.

Obećavajući put, koji koncept socijalističkoga trokuta otvara, tema je ove knjige. *The Socialist Alternative: Real Human Development (Socijalistička alternativa: Pravi ljudski razvoj)* podijeljena je na dva dijela. Uvodni dio, "Socijalistički trokut", sastoji se od poglavlja o "bogatstvu ljudi", o "proizvodnji ljudi" i o "solidarnom društvu". Drugi dio, "Izgradnja socijalističkoga trokuta", obuhvaća nekoliko poglavlja o konceptu socijalističkoga prijelaza i o konkretnim mjerama za izgradnju novoga društva. Postoji razlog za takvu podjelu i ono što slijedi.

Premda se sablast socijalizma za 21. stoljeće pojavila (s mnogo više materijalnog sadržaja nego što su Marx

i Engels opisali sredinom 19. stoljeća) i osvojila umove masa u Venezueli i drugdje, on još nije ostvaren. Socijalizam za ovo stoljeće treba se izgraditi – što je zadatak od posebne važnosti s obzirom da nas proganja druga sablast, sablast barbarizma. I, kao što sam tvrdio u "Socijalizam ne pada s neba" ("Socialism Does Not Drop from the Sky"), trebamo shvatiti da će se proces njegove izgradnje svugdje razlikovati:

Svako društvo ima svoje jedinstvene karakteristike – svoje jedinstvene povijesti, tradicije (uključujući religiozne i urođene), svoje mitologije, svoje junake koji su se borili za bolji svijet i posebne sposobnosti koje su ljudi razvili tijekom procesa borbe. Budući da govorimo o procesu ljudskoga razvoja, a ne o apstraktnim receptima, shvaćamo da najpouzdanije nastavljamо dalje kada biramo svoj put, onaj koji ljudi prepoznaju kao svoj (naspram blijeđe imitacije nekoga drugog).

Dodajte tome različite razine ekonomskoga razvoja, različite suodnose političkih snaga (narodnih i međunarodnih) i različite povijesne aktere koji su nas prvi usmjerili na taj put i postaje jasno da bismo "bili cjepidlačarske budale kad bismo ustrajali na tome da postoji samo jedan način da se započne socijalna revolucija".²⁴

Međutim mi *ipak* trebamo znati kamo želimo ići. Ima jedna stara uzrečica koja kaže da ako ne znate kamo želite ići, svaka će vas cesta odvesti tamo. Ta je uzrečica, ipak, pogrešna. Ako ne znate kamo želite poći, *nijedna* vas cesta neće odvesti tamo.

Solidarno društvo

Vratimo se konceptu dobrog društva – društva koje smatramo dobrim, onakvim u kakvom bismo voljeli živjeti i za koje mislimo da na njega svatko ima pravo. Ključno je jamstvo da naše društveno nasljeđe, rezultat prošloga društvenog rada, pripada svima umjesto samo ograničenoj skupini. To je, također, sposobnost naše proizvodne djelatnosti da razvije naš potencijal pomoću radničkog upravljanja i upravljanja zajednicom – naspram one "sustavne i hijerarhijske podjele rada" karakteristične za kapitalističku proizvodnju, s njenom "naobraženom klasom" postavljenom iznad radnika ("koja apsorbira inteligenciju masa i okreće ih protiv njih sa-

- 25 Adam Smith, *Wealth of Nations*, str. 14 (hrv. izd., Adam Smith, *Bogatstvo naroda*, Masmedia, Zagreb 2005., str. 52).
- 26 Karl Marx, "On the Jewish Question", u: Marx and Engels, *Collected Works*, sv. 3, New York, International Publishers, 1975, str. 162-64. (hrv. izd., "Prilog jevrejskom pitanju", u Karl Marx – Friedrich Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb 1989., str. 75-76)
- 27 Karl Marx, "Comments on Mill", u: Marx and Engels, *Collected Works*, sv. 3, New York, International Publishers, 1975, str. 217.
- 28 Marx, "Comments on James Mill", str. 225-26.
- 29 Marx, "Comments on James Mill", str. 225, 228.
- 30 Marx, "Comments on James Mill", str. 227.

mih na nižim mjestima u hijerarhiji"). *Međutim, proizvodna djelatnost u koju svrhu? Je li to važno u društvu koje želimo?*

Posebno, koje je mjesto koristoljublja u našoj djelatnosti? Za Adama Smitha, koristoljublje je bitno zato što je on tvrdio da nitko ne može očekivati pomoć od drugih koja bi se zasnivala samo na dobročinstvu. Vjerojatnije je da će pojedinac dobiti što želi od drugih "ako zainteresira njihovu sebičnost u svoju korist i pokaže im da je u njihovu vlastitom interesu da učine ono što on od njih želi". Ukratko, mi sklapamo ugovor jedni s drugima: "Daj mi ono što ja želim pa ćeš dobiti ono što ti želiš". To je način na koji zadovoljavamo svoje potrebe:

"Mi ne očekujemo ručak od dobrohotnosti mesara, pivara ili pekara, već od njihova čuvanja vlastitog interesa. Mi se ne obraćamo njihovoj čovječnosti, već njihovoj sebičnosti, i ne govorimo im nikada o svojim potrebama, već o njihovim probitcima."²⁵

Koristoljublje vlasnika

Kakvo je to društvo? Za Marxa, onakvo u kojem usredotočenost nije na "vezi čovjeka s čovjekom, nego naprotiv na odvajanju čovjeka od čovjeka". Ono započinje, ukratko, s premisom da smo mi *odvojeni*, da je zajednica ljudskih bića u svojoj srži odnos odvojenih vlasnika imovine. Takvo društvo, komentirao je Marx 1843. godine, "pojavljuje se kao vanjski okvir individuuma, kao ograničenje njihove prvobitne samostalnosti. Jedina veza koja ih ujedinjuje jest prirodna nužnost, potreba i privatni interes, čuvanje njihova vlasništva i njihove egoistične ličnosti"²⁶. To je način na koji politička ekonomija promatra društvo, on iznosi – ono "kreće od onosa čovjeka prema čovjeku nalik onom vlasnika imovine prema vlasniku imovine"²⁷.

U našem odnosu vlasnika imovine implicitna je mogućnost razmjenjivanja naše imovine. Zašto se to događa? Kao što je Smith primijetio, razmjena se zbiva kada je to u našem individualnom interesu. U tom procesu razmjenjivanja naših proizvoda, zapazio je Marx, "ja sam proizveo za sebe, a ne za tebe, baš kao što si ti proizveo za sebe, a ne za mene". Drugim riječima, ja ne proizvodim za tebe kao drugo ljudsko biće. "Time se želi reći, naša proizvodnja nije proizvodnja čovjeka za čovjeka kao čovjeka, tj. ona nije *društvena* proizvodnja". I, naravno, "budući je naša proizvodnja sebična, kako s tvoje

tako i s moje strane, i budući sebičnost svakog od nas teži doseći bolji dio toga od drugog, mi nužno težimo prevartiti jedan drugoga". Mi se borimo jedan protiv drugoga, a "pobjednik je onaj koji ima više energije, snage, uvida ili okretnosti"²⁸.

Što se događa, suprotno tome, kada se jedni prema drugima *doista* odnosimo kao ljudska bića? Ako je naš odnos da smo dio ljudske obitelji, onda bih ja želio pomoći ako vi imate potrebu. Međutim, kada se odnosimo kao *vlasnici*, vaša me potreba ne pobuđuje da vam pomognem kao drugom ljudskom biću. Naprotiv, vaša potreba daje mi *moć* nad vama. Vaše potrebe čine vas ovisnim o meni: "Ni blizu tome da budu *sredstva* koja bi vama dala *moć* nad mojom proizvodnjom, ona su umjesto toga *sredstva* koja meni daju *moć* nad vama". Istovremeno, pak, moje potrebe daju mi *moć* nada mnom. Mi se borimo jedni protiv drugih zato što smo, zapravo, odvojeni sebičnjaci. I, u tom društvenom odnosu proizvođača robe, mi svoju proizvodnu djelatnost ne gledamo kao izraz nas samih i kao radost. Da bih osigurao ono što mi je potrebno, ja moram proizvesti za vas. Prema tome, moja je djelatnost prisilna. Ona je "mučenje", jad i nevolja, "*prisilna* djelatnost i takva koja mi je nametnuta jedino posredstvom izvanjske nehotične potrebe, ne posredstvom one *unutarnje, bitne*".²⁹

Kakva se vrsta ljudi proizvodi u tom odnosu koji započinje "odvajanjem čovjeka od čovjeka"? Vrlo jasno, ljudi koji ostaju otuđeni jedni od drugih, od naše djelatnosti i od naših proizvoda. Zapravo, mi smo imovina naših proizvoda, mi "uzajamno robujemo predmetu". I nema očiglednog bijega izvan tog odnosa. Ako bih vam rekao da imam potrebu, "ona bi se prepoznala i smatrala molbom, zaklinjanjem i zato *poniženjem*, te slijedom toga izražena s osjećajem stida, degradacije". I, s vaše strane, "smatrala bi se drskošću ili ludošću te bi se kao takva odbacila". Jedini jezik kojim bismo mogli razgovarati u tom odnosu, a koji bi se doimao da omogućuje dostojanstvo jest "otuđeni jezik materijalnih vrijednosti" i racionalno je za nas kao individue proizvoditi razmjenske vrijednosti.³⁰

Marx se nikad nije udaljio od tog gledišta o razmjenskom odnosu. U *Grundrisse* je napisao da su ti proizvođači u razmjeni, unatoč "svestranoj međusobnoj zavisnosti proizvođača", odvojeni i izolirani; postoji "potpuno izoliranje njihovih privatnih interesa". U skladu s time postoji "povezanost među proizvođačima koji su

LEBOWITZ, MICHAEL
Socijalistička alternativa –
pravi ljudski razvoj

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2010.

- 31 Marx, *Grundrisse*: 156–58. (hrv. izd., Karl Marks, *Osnovi kritike političke ekonomije I-II*, str. 62–63.)
- 32 Marx, *Grundrisse*: 158, 171–72. (hrv. izd., str. 63)
- 33 Marx, *Capital*, sv. III, str. 571.; Lebowitz, *Beyond Capital*, str. 88–89, 215.
- 34 Karl Marx, “Instruction to the Delegates of the Provisional General Council. The Different Questions”, u: *Minutes of the General Council of the First International, 1864–66*, Moskva, Foreign Language Publishing House, bez datuma, str. 346.
- 35 Karl Marx, *The Civil War in France*, u: Marx i Engels, *On the Paris Commune*, Moskva, Progress Publishers, 1971, str. 76.
- 36 Marx, *Capital*, sv. 1, str. 171, kurziv dodan.
- 37 Marx, *Capital*, sv. 1, str. 173.

uzajamno ravnodušni”. A “njihova uzajamna povezanost izgleda njima samima tuđa, nezavisna, kao neka stvar”. U “uzajamnoj i svestranoj zavisnosti međusobno ravnodušnih individua”, povezanost ljudi postoji kao odnos “izvan individua, nezavisno od njih”; ona je, zapravo, moć nad njima.

Mi imamo neodoljivu potrebu, “stvarnu potrebu” proizvedenu u tom sustavu – *novac*. Mi svoje proizvode i svoje djelatnosti moramo transformirati u novac koji nam daje “društvenu moć” nad djelatnostima drugih; novac je ovdje “povezanost s društvom”, ta veza dominira nama i podređuje nas. Mi moramo funkcionirati na tržištu. Naš vlastiti društveni proizvod, ta veza “međusobno ravnodušne individue”, vodi nas i daje nam poticaj. Tržište je veza između nas kao uzajamno indiferentnih individua i ono je moć nad nama.³¹ Kontrast između tog odnosa ljudi koji se jedni prema drugima odnose kao odvojeni vlasnici imovine i onoga u kojem je naša djelatnost “proizvod udruženja”, to jest onog u kojem se naša djelatnost zasniva na premisi zajednice, za Marxa ne može biti oštiri.³²

Koristoljublje u zadrugama

I to je kontekst u kojem treba razumjeti Marxovu kritiku združnih tvornica koje su se pojavile sredinom 19. stoljeća. Te združne tvornice, kao što smo vidjeli u prošlom poglavlju, pokazale su da radnici ne trebaju kapitaliste; u tom su pogledu one bile veliki napredak, “prvi primjeri nastajanja novog oblika”. Međutim taj je novi oblik nastajao “unutar starog oblika”. Zdruge su reproducirale “sve manjkavosti postojećega sustava”. One nisu nadišle težnju za profitom i nadmetanjem. Združivanjem radnika na novoj osnovi i ukidanjem opreke između kapitala i rada, ta je združna proizvodnja ostala izolirani sustav “zasnovan na individualnim i antagonističkim interesima” u kojem su udruženi radnici “postali svoji kapitalisti”, koristeći sredstva za proizvodnju kako bi “vrednovali svoj rad”.³³

Usredotočenost na zdruge kao na odgovor za radnike bila je “patvorina i varka”. Djelomice, to je bilo zato što su bile “patuljastog oblika”, a privatni naponi individualnih radnika “nikad ne bi transformirali kapitalističko društvo”:

“Da bi se društvena proizvodnja pretvorila u jedan veliki i harmoničan sustav slobodnog i kooperativ-

nog rada, potrebne su *opće društvene promjene, promjene općih uvjeta društva* koje se nikad neće ostvariti osim transferom organiziranih društvenih snaga, odnosno, državnom moći, od kapitalista i veleposjednika do samih proizvođača.”³⁴

No postojao je jedan drugi ključni element Marxove kritike zadruga. Presudno je bilo združno društvo zasnovano na zajedničkom vlasništvu sredstava za proizvodnju. *Ali ne na osnovi tržišta i koristoljublja*. Zdruge su trebali nadići “manjkavosti postojećeg sustava”. Umjesto da se “zasnivaju na individualnim i antagonističkim interesima”, razvoj tog harmoničnog sustava udruženog rada zahtijevao je da same zdruge surađuju: “ujedinjena združna društva trebala bi regulirati državnu proizvodnju u skladu sa zajedničkim planom, stavljajući je time pod svoj nadzor”.³⁵ U tom bi slučaju udruženi proizvođači utrošili “mnoge različite oblike radne snage potpuno samosvjesni sebe kao jedine društvene radne snage”.³⁶

Za Marxa taj harmonični sustav udruženog rada nije bio u skladu s tržišnim odnosima i koristoljubljem:

“Veo s lica društvenog životnog procesa, tj. procesa materijalne proizvodnje, neće biti uklonjen sve dok ona ne postane proizvodnja slobodno udruženih ljudi i dok ne bude pod njihovim svjesnim i planiranim nadzorom.”³⁷

Koristoljublje u socijalizmu

Marx je bio vrlo jasan u svojoj *Kritici Gotskog programa* opisujući socijalizam dok nastaje iz kapitalističkoga društva kako “u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi tragove starog društva iz čije utrobe izlazi”. Za socijalizam u nastajanju bila je karakteristična posebna “manjkavost” – “neizbježna” manjkavost. I ta se manjkavost otkriva kontinuiranim postojanjem odnosa razmjene: “prema tome pojedini proizvođač dobiva nazad od društva – poslije odbitaka – točno onoliko koliko mu daje”. To nije razmjena roba (“proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode”), već razmjena nečijeg rada s društvom: “istu količinu rada koju je dao društvu u jednom obliku, dobiva nazad u drugom obliku”.

“Daj mi ono što ja želim pa ćeš dobiti ono što ti želiš”. Taj je odnos razmjena između vlasnika i onoga koji

- 38 Marx, *Critique of the Gotha Programme*, str. 23-24. (Marx, "Kritika gotskog programa", u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, str. 1095-1096).
- 39 Vidi raspravu u: Michael A. Lebowitz, "Contradictions in the 'Lower Phase' of Communist Society", *Socialism in the World*, br. 59, Beograd, 1987, i Michael A. Lebowitz, "La acumulacion originaria de relaciones comunistas", u: *Marx Ahora: Revista Internacional*, Havana, br. 11, 2001.
- 40 Marx, *Critique of the Gotha Programme*, str. 23-25 (hrv. izd., Marx, navedeno djelo, str. 1095).
- 41 Marx, *Critique of Gotha Programme*, str. 23-24 (hrv. izd., Marx, navedeno djelo, str. 1096-1097).
- 42 Marx, *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, str. 241 (hrv. izd., "Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844.", u: Karl Marx – Friedrich Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb 1989., str. 202).
- 43 Marx i Engels, *The German Ideology*, str. 537-38.

posjeduje uporabne vrijednosti koje on želi, razmjena ekvivalenata. "Tu vlada isti princip kao pri razmjeni robnih ekvivalenata: jednaka količina rada u jednom obliku razmjenjuje se za jednaku količinu rada u drugom obliku". Ovdje vidimo nastavljanje "buržoaskog prava" – traženja individualnih proizvođača prema proizvodnji društva nisu određena njihovom pripadnošću društvu, već su, naprotiv, "proporcionalna radu koji oni daju".³⁸ Ta je "manjkavost" bila manjkavost u odnosu raspodjele – odnosu koji se često opisivao kao raspodjela u skladu s radom (ili doprinosom).

Ipak, kao što je Marx istaknuo, "pogreška" Gotskog programa bilo je isticanje "takozvane raspodjele". Odnosi raspodjele su, na kraju krajeva, samo "druga strana" odnosa proizvodnje; njih se ne može smatrati "neovisnim načinom proizvodnje". *Stoga, koji je zapravo proizvodni odnos koji dovodi do tog posebnog pravila raspodjele?* (Zašto se to pitanje nije postavilo unatoč svemu onome na što je izraz "buržoasko pravo" podsjećao?). Proizvodni odnos koji utemeljuje taj specifični odnos raspodjele uključuje proizvodnju radne snage od strane privatnih vlasnika.³⁹ Usprkos zajedničkom vlasništvu sredstava za proizvodnju, radna snaga ovdje ostaje privatno vlasništvo:

"Kapitalistički način proizvodnje ... zasniva se na tome što se materijalni uvjeti proizvodnje nalaze u rukama neradnika u obliku vlasništva na kapital i vlasništva na zemlju, dok je masa samo vlasnik ličnog uvjeta proizvodnje, radne snage."⁴⁰

Prema tome, zajedničko vlasništvo su "materijalni uvjeti proizvodnje", samo djelomični prolaz onkraj "uskog buržoaskog pravnog horizonta". Ukoliko se proizvođači odnose jedni prema drugima kao "vlasnik ličnog uvjeta proizvodnje, radne snage", svaki pojedini proizvođač (skupina proizvođača) zahtijeva *quid pro quo* za troškove svoje (njihove) djelatnosti. Svaki teži maksimalno uvećati prihod za danu količinu rada (ili minimizirati rad za dani prihod). "Daj mi ono što ja želim pa ćeš dobiti ono što ti želiš", na kraju krajeva, implicira svoju suprotnost: ne dobijem li ja ekvivalent, ti nećeš dobiti ono što ti želiš. Kao odvojeni vlasnici radne snage, interesi društva ne vode djelatnost proizvođača.

Pa koja je posljedica te manjkavosti privatnog vlasništva radne snage i koristoljublja? *Nejednakost*. Marx je

istaknuo da je razmjena ekvivalenata koji proizvođača ovlašćuju da prima "istu količinu rada koju je dao društvu" koje "priznaje prešutno nejednaku individualnu obdarenost i, prema tome, nejednaku radnu sposobnost kao prirodne privilegije". U takvom društvenom odnosu jedino je važno koliko je rada doprinijela individua. Međutim, kako se to može prihvatiti kao pravedan odnos u socijalističkom društvu? *To je u potpunosti jednostrana perspektiva!* Individue koje nisu jednake smatra se, primijetio je Marx, "s jedne određene strane, u danom slučaju, na primjer, ... samo kao radnike; i u njima ne gledamo ništa drugo, apstrahiramo sve ostalo".⁴¹

Ukratko, *baš kao politička ekonomija koju je Marx kritizirao u svojim najranijim spisima*, koncepcija raspodjele u skladu s njegovim doprinosom na proizvođača gleda "samo kao radnika ... Ona ga ne promatra u njegovu slobodnu vremenu, kao čovjeka".⁴² Za razliku od velikog dijela njegovih sljedbenika, to je bila perspektiva koju je Marx oduvijek odbacivao. Zapravo, upravo zato što razlike u sposobnosti ne impliciraju razlike u potrebama, *Njemačka je ideologija* tvrdila da se "pogrešna postavka, zasnovana na postojećim okolnostima, 'svakom u skladu s njegovim sposobnostima' mora promijeniti, to više što se u svom uskom smislu odnosi na uživanje, u postavku 'svakome u skladu s njegovim potrebama'; drugim riječima, drugačiji oblik djelatnosti, rada, ne opravdava nejednakost, ne udjeljuje povlastice u vezi s imovinom i uživanjem".⁴³

Kao što možemo vidjeti, Marx je bio vrlo kritičan prema nejednakosti koja proistječe iz te "manjkavosti"; međutim, on je nadaleko *podcijenio* nejednakost koja nastaje kao posljedica egocentrične aktivnosti koja se manifestirala u društvenom odnosu razmjene. Ljudi se razlikuju mnogo više nego "individualnim obdarenostima" na što je on ukazao. Sjetite se, kao što je rečeno u prvom poglavlju, i proizvođači posjeduju različita sredstva za proizvodnju. I ukoliko ta sredstva posjeduju sebični proizvođači (što je često slučaj u zajedničkom vlasništvu i s radnom upravom), utoliko će posljedica tog razlikovnog pristupa posebnim sredstvima za proizvodnju pokazivati tendenciju da neki vlasnici radne snage mogu osigurati dobrobit iz koje su neki drugi pripadnici društva isključeni – to jest da bi pravilo raspodjele postalo "svakome u skladu s njegovim doprinosom i prema sredstvima za proizvodnju koje posjeduje".

44 Lebowitz, *Build it Now*, 6. poglavlje.

45 Tito, "Factories to the Workers", str. 4, 12-13.

46 Carlos Tablada, *Che Guevara: Economics and Politics in the Transition to Socialism*, Sydney, Pathfinder, 1989, str. 111-12.

Koristoljublje i Jugoslavensko samoupravljanje

Jugoslavensko iskustvo je zanimljivo zato što taj slučaj industrije u državnom vlasništvu i zakonski ovjerenog radničkog upravljanja demonstrira učinke reproduciranja "svih manjkavosti postojećeg sustava". Kao što smo primijetili, odbacivši sovjetski model Jugoslavija je 1950. počela uvoditi radničko upravljanje u državnu industriju.⁴⁴ Bio je to pravi eksperiment. Bi li radničko upravljanje industrija u državnom vlasništvu uspjelo?

Prilikom uvođenja Zakona o radničkom samoupravljanju, maršal Tito istaknuo je da je mnoge ljude brinulo kako "radnici neće uspjeti ovladati složenim tehnikama upravljanja tvornicama i drugim poduzećima". Njegov je odgovor, ipak, bio da "će, u samom procesu upravljanja, u neprestanom procesu rada i upravljanja, svi radnici steći potrebno iskustvo. Oni će se upoznati ne samo s radnim procesom već i sa svim problemima svojih poduzeća. Radnici će samo kroz praksu moći učiti".⁴⁵

Svakako, ekstremno otuđenje karakteristično za sovjetska radna mjesta neće se dogoditi. Jugoslavenski se radnici jesu poistovjetili sa svojim poduzećima, a na Jugoslaviju se gledalo kao na veliku priču o uspjehu jer se industrijalizirala i uvela modernu tehnologiju. Nadalje, ogroman broj ljudi *jest* mnogo toga naučio o svojim poduzećima – osobito zato što je postojalo načelo rotacije po radničkim vijećima i na razini poduzeća i na razini radnog pogona. Međutim, naučili su daleko manje nego što su predvidjeli Tito i drugi čelnici.

Što se dogodilo? Jedan od glavnih problema bio je što nije postojao trajni napor da se radnike na radnome mjestu izobraziti kako da vode svoja poduzeća. Zato je rezultat bio da je ostala distinkcija između mišljenja i činjenja. Iako su imali moć da odluče o kritičkim pitanjima kao što su ulaganja, marketing i proizvodnja, radnička vijeća nisu smatrala da imaju ovlasti donositi te odluke – u usporedbi s direktorima i tehničkim stručnjacima. Prema tome, naginjali su rutinskim prijedlozima koji su dolazili od uprave.

Ta su vijeća, s druge strane, potrošila gomilu vremena na rasprave o stvarima za koje se nisu osjećali sposobnima da o njima prosuđuju – kao što je bila poštenost relativnih dohodaka unutar poduzeća. Zašto radnici nisu bili stvarni samoupravljači? Vrlo važan dio tog problema jest kontekst u kojem su postojala samoupravna poduzeća: ona su funkcionirala na tržištu i vodila ih je

jedna stvar – *koristoljublje*. U svakom je poduzeću cilj bio maksimalno uvećati dohodak po članu pojedinog poduzeća. Budući da su se direktori kao i radnici okoristili uspjehom poduzeća, bilo je prihvaćeno da svi oni imaju zajednički interes u zarađivanju novca.

Prema tome, postojala je solidarnost među članovima individualnih poduzeća. Međutim, ta se solidarnost nije proširila na radnike u različitim, konkurentskim poduzećima (ili na društvo općenito). Kao što je Che Guevara primijetio 1959., svaka je tvrtka bila "upletena u nasilnu borbu sa svojim suparnicima zbog cijena i kvalitete". I njegov je komentar bio da je to bila stvarna opasnost zato što je to suparništvo moglo "uvesti čimbenike koji iskrivljuju ono što bi socijalistički duh po svoj prilici trebao biti".⁴⁶

Vidimo da je ključno pitanje *čemu* radničko upravljanje? Ako je cilj radničkog upravljanja suradnja među specifičnom skupinom proizvođača radi maksimalnog uvećanja njihovog dohotka po radniku, *tko je onda Drugi?* Druge skupine radnika koji konkuriraju, proizvođači koji prodaju tražena ulaganja, članovi društva koji su važe tržište ili koji iznose zahtjeve na vaša sredstva za proizvodnju ili na rezultate vašega rada, oni koji će vas oporezivati, Država – zapravo, *svi drugi*.

Ne iznenađuje, stoga, da se tvrdilo kako je oporezivanje bilo eksploatacija koju je izvodila staljinistička država. Na temelju zahtjeva samoupravnih poduzeća za većom moći donošenja odluka, država je poprilično smanjila oporezivanje i ulaganja. Tvrdilo se da je nastavljanje sitničavog tutorstva i ograničenje autonomije poduzeća proizvođače ostavilo u odnosu najamnog rada. Dakle, u skladu s teoretskom logikom da će ta poduzeća s radničkim vijećima kao svojim zakonitim rukovodećim tijelima, zato što mogu donositi vlastite odluke o proizvodnji i ulaganju, proširiti sposobnosti radnika, Jugoslavija se sve više približavala ekonomiji kojom vlada tržište.

S tim preusmjeravanjem na tržište rasla je, dakle, nejednakost – nejednakost između tvrtke u jednoj industriji, između industrija, između grada i sela i između republika. A pojavila se i jedna druga vrsta nejednakosti: ta su samoupravna poduzeća koristila sredstva koja Država više nije oporezivala (podupirući širi razvoj) radi intenzivnih ulaganja u postrojenja koja su mogla stvarati više dohotka bez primanja novih članova u njihov kolektiv. Ne iznenađuje, dakle, što je nezaposlenost bila

- 47 Vidi raspravu o općem problemu različitog pristupa sredstvima za proizvodnju u: Michael A. Lebowitz, "El Pueblo y la propiedad en la construcción del comunismo", *Marx Ahora*, br. 16, 2003 (Havana). Jugoslavensko je iskustvo potpunije razvijeno u: Lebowitz, *Studies in the Development of Socialism* (u pripremi).
- 48 Branko Horvat, *The Political Economy of Socialism*, Armonk, N. Y., M. E. Sharpe, Inc., 1982, str. 238 (hrv. izd., Branko Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, Globus, Zagreb 1984., str. 199).
- 49 Tablada, *Che Guevara: Economics and Politics in the Transition to Socialism*, str. 92

visoka jer ljudi koji su dolazili sa sela nisu mogli pronaći posao, pa su stoga otišli u zemlje zapadne Europe kao "gastarbajteri".

Ta posljednja nejednakost otkrila je važan problem u stvarnom smislu društvenog vlasništva. Premda su ta poduzeća zakonski bila vlasništvo države i smatralo ih se društvenim vlasništvom, postojao je različiti pristup sredstvima za proizvodnju. Neki su radnici imali pristup mnogo boljim sredstvima za proizvodnju od drugih, dok nezaposleni očito nisu imali pristup nikakvim sredstvima za proizvodnju.⁴⁷ S obzirom na koristoljublje koje je prevladavalo djelatnošću samoupravnih poduzeća, svi pripadnici društva nisu imali jednak pristup i nisu dobivali jednake koristi od tih zajednički posjedovanih sredstava za proizvodnju.

Ukratko, sve veće nejednakosti bile su proizvod monopola – mogućnosti da se druge isključi iz posebnih sredstava za proizvodnju. Umjesto društvenoga vlasništva, postojalo je *vlasništvo skupine*. "[Premda] društveno vlasništvo ... može biti pravno ustanovljeno", primijetio je Branko Horvat, vodeći jugoslavenski ekonomist, "ta razlika u dohodcima, ili relativna veličina neradnog dohotka, u povlaštenim granama održava stupanj privatizacije društvenog vlasništva".⁴⁸ Premda su uvedene nove mjere i ustavne promjene kako bi se osnažili radnici u borbi protiv onoga što se opisivalo kao "tehnobirokracija" koja vlada proširenom reprodukcijom, te mjere nisu dovodile u pitanje novi proizvodni odnos koji su osnažili tržišni odnosi – skupno vlasništvo tih poduzeća.

Zapravo, neuspjeh da se preokrene postojeći obrazac odražavao je ukorijenjenu moć odnosa skupnog vlasništva – odnosa koji je samo na površini bio radničko upravljanje. Upravo su se direktori i tehnički stručnjaci u tim poduzećima razumjeli u marketing i prodavanje roba; direktori i tehnički stručnjaci razumjeli su se u ulaganja, razumjeli su se u polaganje sredstava poduzeća u banke i u uspostavljanje veza s drugim poduzećima, udružujući ih, i tako dalje. Radnici nisu znali te stvari; oni su znali da su ovisni o stručnjacima.

Jugoslavenski slučaj pokazuje da postojanje radničkih vijeća – čak i sa zakonskom snagom donošenja svih odluka – nije isto što i radničko upravljanje; a usredotočenost na koristoljublje radnika u pojedinim poduzećima nije isto što i usredotočenost na interes radničke klase kao cjeline. Poduzeća u državnom vlasništvu ima-

la su radnička vijeća – ali podjela između mišljenja i činjenja i dalje je postojala. Ako nije bilo radničkog upravljanja, netko je drugi upravljao. Ako nema radnika koji razvijaju svoje sposobnosti, to čini netko drugi. Na kraju su se direktori pojavili kao kapitalisti ostavljajući radnike kao najamne radnike.

Koristoljublje kao zaraza u socijalizmu

Čak u slučaju državnoga vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i institucije radničkih vijeća čija je svrha radničko upravljanje, uvelike istaknuto koristoljublje potkopava razvoj socijalizma kao organskog sustava. Jugoslavensko iskustvo pokazuje da, kada je maksimalno uvećanje dohotka cilj, oslanjanje na stručnjake koji obećavaju odvesti radnike do tog cilja može biti logično; rezultat će biti potkopavanje radničkog upravljanja i osiguravanje da radnici ne razvijaju svoj potencijal. Nadalje, kada se nečija radna snaga promatra kao vlasništvo kojemu treba ekvivalent, nejednakost koja iz toga proistječe (i s time povezana ljubomora i antagonizmi) usmjerena je protiv razvoja i produbljenja solidarnosti u društvu i protiv usredotočenosti na potrebe ljudi u društvu. Na kraju, kada su različito posjedovanje ili različiti razvoj sposobnosti (od kojih nijedno ne implicira antagonizam po sebi) združeni s koristoljubljem i egocentričnosti kako bi stvorili vjerovanje u želju i želju za povlaštenim pravom, onda je to tendencija prema dezintegraciji zajedničkoga vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. *Egocentričnost okužuje sve strane socijalističkog trokuta.*

Bismo li time trebali biti iznenađeni? Individualni i antagonistički interesi, nadmetanje, težnja za profitom, maksimalno uvećanje materijalnog koristoljublja – kako to može biti dio novoga socijalističkog društva? Upravo je to Che istaknuo u svome djelu *Man and Socialism in Cuba* (*Čovjek i socijalizam u Kubi*):

"Pusti snovi da se socijalizam može ostvariti uz pomoć bezličnih instrumenata koje nam je ostavio kapitalizam (roba kao ekonomska ćelija, individualni materijalni interes kao uporište, itd.) mogu odvesti u slijepu ulicu. I tamo završite nakon što ste prevalili velike udaljenosti s mnogim križanjima, pa postaje teško otkriti gdje ste zapravo pogrešno skrenuli."⁴⁹

To je bezizlazan put; to je "slijepa ulica" upravo zato što reproducira "sve manjkavosti postojećeg sustava".

- 50 Marx, "On the Jewish Question", str. 154 (hrv. izd., Marx, navedeno djelo, str. 76).
- 51 Marx, "On the Jewish Question", str. 162-63 (hrv. izd., Marx, navedeno djelo, str. 75).
- 52 "Ako si ti sretan, i ja sam sretan", glasio bi slučaj međuovisnih funkcija korisnosti prema neoklasičnim ekonomistima, a on u njihovim teoretskim konstrukcijama igra vrlo malu ulogu. Primjerice, ako stječem korist time što vidim (i, zapravo, ako učinim) da ste sretni i nekorist zato što vidim da su drugi nesretni (povrijeđeni, gladuju), onda to potpada pod kategoriju nastrojnog ponašanja (primjerice, "altruizam" i "ljubav") u kapitalističkom društvu i u skladu s time se marginalizira.
- 53 Marx, "Comments on James Mill", str. 227-28.
- 54 Marx, *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, str. 296, 298 (hrv. izd., Marx, navedeno djelo, str. 274, 277).
- 55 Marx, *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, str. 302 (hrv. izd., Marx, navedeno djelo, str. 282).
- 56 Marx and Engels, *The German Ideology*, str. 255, 292.
- 57 Marx, *Grundrisse*, str. 172 (hrv. izd., str. 158, 172).
- 58 Marx, *Grundrisse*, str. 171-72 (hrv. izd., str. 73).

Da bi se izgradilo novo društvo, kao što je Che znao, nužno je, istodobno s novim materijalnim temeljima, izgraditi nova socijalistička ljudska bića. Međutim, kakva se vrsta ljudi izgrađuje tamo gdje je koristoljublje prevladavajuće načelo? Koji su zajednički proizvodi toga procesa?

Proizvođenje za potrebe drugih

Marxovo odbacivanje ljudi koji se jedni prema drugima odnose kao odvojeni sebičnjaci uvijek se zasnivalo na alternativni – individuama koje razvijaju svoje kvalitete unutar ljudskoga društva. Naspram postojanja osobe unutar "građanskog društva u kojemu djeluje kao privatni čovjek, u kojemu druge ljude smatra sredstvom, samoga sebe ponižava do sredstva", Marx je odredio "društveno biće".⁵⁰ Naspram "odvajanju čovjeka od čovjeka" on je naglašavao "vezu čovjeka s čovjekom"; naspram toga se druge gleda kao na "zapreku" nečijoj slobodi, alternativa je bila gledanje drugih ljudi kao "ostvarenja svoje slobode".⁵¹ Alternativa "egoističnom čovjeku...izdvojena od svojih bližnjih i zajednice" za Marxa je uvijek bilo društveno socijalno biće.

Koja je alternativa? Ako imate potrebu, daje li mi to moć nad vama? Ili, stimulira li me to da vam pomognem? Prvo je slučaj koji je Marx istraživao kada se dvoje ljudi sukobljavaju kao odvojeni vlasnici, kao vlasnici proizvoda svoga rada. Njegova je premisa njihovo odvajanje, njihovo otuđenje, njihov atomizam – riječju, odsutnost zajednice – i to se reproducira. Za razliku od toga, drugi slučaj polazi od premise našeg udruživanja, naše svjesne veze. Rezultat te proizvodne djelatnosti, "proizvod udruženja", u tom je slučaju potpuno drugačiji.

"Pretpostavimo da smo proizvodnju izveli kao ljudska bića". U tom slučaju, proizvođači kao članovi ljudske obitelji, ako ja svjesno proizvodim za vašu potrebu, znam da je moj rad vrijedan, znam da zadovoljavam vašu potrebu i da time dobivam".⁵² "U svojoj individualnoj djelatnosti", komentirao je Marx, "izravno bih *potvrdio i ostvario* svoju pravu prirodu, svoju *ljudsku* prirodu, svoju *komunalnu prirodu*". Moj rad je u tom odnosu "*slobodna manifestacija života*", a time i *uživanje života*"; ta je djelatnost, da se poslužim terminom koji Marx koristi kasnije, doista "prvobitna nužda života". I, na taj način, mi ne proizvodimo samo sebe – nego proizvodimo i svoj odnos, svoju vezu kao članovi ljudskoga društva.⁵³

Ovdje je izrazito očigledno da je za taj odnos karakterističan zajednički proizvod – proizvođači izravno i svjesno za druge, mi ne zadovoljavamo samo potrebe drugih već proizvodimo i sebe same kao bogata ljudska bića. Ta tema ostvarenja ljudskog potencijala samo pomoću proizvodnje unutar zajednice i za druge u zajednici prožima Marxove rane spise. U tom novom društvu, iznio je, postoje "zajednički djelatnost i zajednički užitek, tj. djelatnost i užitek koji se ospoljavaju i potvrđuju neposredno u zbiljskom društvu s drugim ljudima". Ovdje je "čovjekova potreba postala ljudska potreba" u mjeri u kojoj je "drugi čovjek kao čovjek postao potrebom, koliko je on u svom najindividualnijem postojanju istovremeno i društveno biće".⁵⁴

Komunalno društvo, nakon što se razvije, "proizvodi kao svoju stalnu zbiljnost čovjeka u tom cjelokupnom bogatstvu njegova bića, bogatog i duboko sveosjetilnog čovjeka".⁵⁵ No, što je potrebno za to? To ovisi "živimo li u okolnostima koje dopuštaju sveobuhvatnu djelatnost i time puni razvoj svih naših mogućnosti", a to je jedino moguće kada je "svijet koji stimulira stvarni razvoj sposobnosti individue pod nadzorom samih individua, kao što komunisti priželjkuju".⁵⁶

U *Grundrisse*, Marx je jasno iznio da je premisa proizvodnje kao društvenih bića i time proizvodnje nas samih kao bogatih ljudskih bića zajednica – udruženje proizvođača unutar društva. Naspram "međusobno ravnodušnih individua" koji su premisa razmjenskog odnosa, ovdje je "osnova proizvodnje pretpostavljena zajednička proizvodnja, zajedništvo. Rad pojedinca je od samog početka postavljen kao društveni rad".⁵⁷ Ukratko, solidarno je društvo pretpostavka za proizvodnu djelatnost svjesno poduzetu zbog potreba drugih. "Zajednički karakter", "*društveni karakter*" naše djelatnosti pretpostavljen je, i stoga postoji razmjena ne razmjenske vrijednosti nego "djelatnosti koje bi bile određene zajedničkim potrebama, zajedničkim ciljevima".⁵⁸

Ako se počne od tog pretpostavljenog komunalnog društva, slijedi društvena proizvodnja koja je "*neposredno društvena*", koja je "proizvod udruženja". Ako se započne od komunalnog karaktera naše djelatnosti, i proizvod naše djelatnosti je "od samog početka ... proizvod zajednički, opći". Prema tome, slijedi raspodjela proizvoda: razmjena naših djelatnosti "uključivala bi od samog početka učešće pojedinca u zajedničkom svijetu

- 59 Marx, *Grundrisse*, str. 158, 171 (hrv. izd., str. 63, 73).
 60 Marx, *Grundrisse*, str. 172 (hrv. izd., str. 74).
 61 Marx, *Grundrisse*, 158-59 (hrv. izd., str. 63).
 62 Mészáros, *Beyond Capital*, str. 751.
 63 Mészáros, *Beyond Capital*, str. 758-59.
 64 Lebowitz, *Build it Now*, str. 108.
 65 Mészáros, *Beyond Capital*, str. 817.
 66 Marx, *Grundrisse*, str. 158, 162 (hrv. izd., str. 66).

proizvoda”.⁵⁹ Započevši s komunalnim, i “umjesto podjele rada ... postojala bi organizacija rada”.⁶⁰ Ondje gdje postoji “slobodna razmjena individua udruženih na osnovu zajedničkog prisvajanja i kontroliranja sredstava proizvodnje” nalazi se osnova za razvoj bogatih ljudskih bića. Tu, u tom ljudskom društvu, Marx je predvidio “slobodnu individualnost, zasnovanu na univerzalnom razvoju individua i na podčinjavanju njihove zajedničke, društvene produktivnosti kao njihove društvene moći”.⁶¹

Kao što je Mészáros istaknuo u svome djelu *Onkraj kapitala (Beyond Capital)*, “crte razgraničenja između komunalnog sustava s jedne strane i sustava kojima dominira podjela rada i odgovarajući odnosi vrijednosti s druge, ne mogu se izvesti nedvosmislenije nego što su ovdje” u *Grundrisse*.⁶² Upravo je na temelju navedene Marxove rasprave Mészáros izveo ono što je nazvao “Arhimedovom točkom” – “narav *razmjene* u komunalnom sustavu proizvodnje i potrošnje”. To je, primijetio je Mészáros, bio “historijski nov karakter komunalnog sustava” – “njegovo praktično usmjerenje prema *razmjeni djelatnosti*, a ne samo *proizvoda*”.⁶³ I, kao što je već rečeno, upravo je tumačenje Mészárosove analize utjecalo i navelo Huga Chaveza da 2005. proglasi:

“Arhimedova točka, taj je izraz preuzet iz divne knjige Istvana Mészárosa, komunalni sustav proizvodnje i potrošnje – to je ono što stvaramo, mi znamo da to izgrađujemo. Moramo stvoriti komunalni sustav proizvodnje i potrošnje, novi sustav ... Podsjetimo se da je Arhimed rekao: ‘Dajte mi uzročnu svezu i pokrenut ću svijet’. To je točka s koje se pokreće svijet.”⁶⁴

I ta je točka doista bitna. U tom društvenom odnosu, gdje se udruženi proizvođači svjesno uključuju u proizvodnu djelatnost za potrebe zajednice, postoji kontinuirani proces razvoja sposobnosti proizvođača. Taj simultani proces mijenjanja okolnosti i samopromjena ovdje stvara bogata ljudska bića kao zajednički proizvod proizvodne djelatnosti. Shvaćanje te točke daje posebno značenje konceptu “od svakoga u skladu s njegovom sposobnošću” – prva polovica onog što Mészáros naziva “orijentirajuće načelo socijalističkog računovodstva”. Proizvodnja u skladu s njihovim mogućnostima, znači “na temelju punog razvoja stvaralačkih potencijalnosti

društvenih individua”; i to je preduvjet za “udovoljavanje potrebama druge polovice, tj. zadovoljavanja potreba individua”. Bez te prve polovice, “nema izgleda da se druga polovica shvati ozbiljno”.

Međutim, kao što je Mészáros istaknuo, postojala je tendencija usredotočenja samo na drugu polovicu “socijalističkog načela reguliranja”: “prva se polovica obično, i očigledno, zaboravlja”.⁶⁵ Ipak, ne ignoriraju samo svjesni protivnici socijalizma bitno značenje “od svakoga u skladu s njegovim mogućnostima”. Pogledate li obje strane tog “načela”, vjerojatno ćete zanemariti njegovu premisu – solidarno društvo, u kojem “univerzalno razvijanje individue čiji su društveni odnosi kao njihovi vlastiti, zajednički odnosi podvrgnuti također njihovoj vlastitoj zajedničkoj kontroli”.⁶⁶

Što se događa ako svjesno i kontinuirano ne izgrađujete tu premisu, solidarno društvo? Preostaju vam dvije stvari. Jedna je isprazna nada da će se ljudi jednog dana promijeniti (budu li proizvodne snage dovoljno razvijene). Druga je zaraza koja, prije ili kasnije, uzima svoj danak na tijelu.

S engleskoga preveo Snježan Hasnaš
 iz knjige *The Socialist Alternative: Real Human Development*,
Monthly Review, 2010.